

С. 309. *Як брат мій...*— тобто герцог Корнуел.

С. 318. *...тебе від смерті, батьку!* — Едгар не зраджує себе, кажучи «батьку», оскільки так взагалі зверталися до старої людини.

С. 321. *Цей капелюх...*— Ці слова, що переривають «проповідь» Ліра і звертають його думки на інше, коментатори пояснюють тим, що Лір, ставши в позу проповідника, тримає перед собою за звичаєм капелюх. Але можливе й інше пояснення: в своєму маячному стані Лір раптом помічає повстаний Едгарів капелюх і далі говорить, показуючи на нього.

С. 323. *Овва, мосьпане...*— Тут і в двох подальших репліках Едгар, вдаючи із себе простого селянина, в оригіналі розмовляє соммерсетською говіркою.

Наталія МОДЕСТОВА

МАКБЕТ

Четверта з великих трагедій Шекспіра була створена в 1604—1606 рр., найвірогідніше — 1606 р. Про це зокрема свідчить прозорий натяк у 2 сцені II дії на злободенну подію, судовий процес священика-єзуїта Гарнета, пов'язаний з відомою Пороховою змовою, який розпочався наприкінці березня 1606 р. Перша вистава трагедії відбулася в липні чи серпні того ж року в театрі «Глобус», а потім при королівському дворі. За життя Шекспіра цей твір не друкувався, вперше він з'явився друком in folio 1623 р. Деякі шекспірознавці-текстологи (Кеннет М'юір, Д. Довер Вілсон та інші) вважають, що текст «Макбета» — один з найгірших у F, з численними пропусками й помилками. Щоправда, висловлюються й інші думки, наприклад, Г. Б. Гаррісон у передмові до видання «Макбета» в серії «The Penguin Shakespeare» свідчить, що друк у F підготовлений старанно. Але всі дослідники звертають увагу на те, що текст «Макбета» значно коротший за тексти інших драм Шекспіра початку XVII ст.: у ньому близько двох тисяч рядків, тоді як у «Гамлеті» — близько чотирьох тисяч, а в «Отелло» й «Королі Лірі» — близько трьох з половиною. Очевидно, у F був надрукований текст, підготовлений до вистави, з відповідними скороченнями.

Ще одна текстологічна проблема полягає в тому, що деякі сцени й фрагменти трагедії відрізняються за мовою і стилем, а також за художнім рівнем. Було встановлено, що епізоди з Гекатою і відьмами в 5 сцені III дії і в 1 сцені IV дії текстually збігаються з драмою-феєрією Т. Мідлтона «Відьма», яка дійшла до нас у рукописі. Деякі дослідники знаходять руку Мідлтона також у інших сценах твору і таким чином висувають його в «співавтори» Шекспіра, зокрема приписують йому скорочення «Макбета» для сцени зі включенням кількох власних фрагментів. Але цілком можливо й те, що театр «Глобус» за своєю ініціативою використав у постановці трагедії фрагменти з п'єси Мідлтона, яка не мала успіху у глядачів.

Основним джерелом для «Макбета» були всі ті ж «Хроніки Англії, Шотландії та Ірландії» Р. Голіншеда. Макбет — історична особа: полководець і родич шотландського короля Дункана, він 1040 р. вбив його і сам коронувався, сімнадцять років правив країною і загинув 1057 р. в боротьбі з Малкольмом, сином Дункана. Макбет виявив себе мужнім і розважливим монархом, але пізніші хроністи (А. Вінтоун, Г. Боецій) знизили його образ і внесли в його життєпис легендарно-міфологічні моменти («віщі сестри», що пророкують Макбету майбутнє, воги, «не народжений жінкою», який його вб'є, Бірнамський ліс, що рушає на замок Дунсінан). Усе це перейшло у хроніку Голіншеда, на якій засновується сюжетна канва Шекспірової трагедії. Та разом з тим Шекспір піддав сюжет значній переробці, виходячи із своїх ідейно-естетичних завдань і даючи волю художньому домыслу. Так, для сцени вбивства короля Дункана він використав давніший епізод хроніки Голіншеда, вбивство шотландського короля X ст. ДUFFа його полководцем Дональдом. Повністю витворений Шекспіром образ леді Макбет, про яку у Голіншеда одним реченням говориться, що вона «розпалювала» честолюбство свого чоловіка. Проте не будемо порівнювати трагедію з хроніками, тим більше, що Шекспірів «Макбет» — не історична драма з раннього шотландського середньовіччя, а твір, проблематика, весь ідейно-художній світ якого породжені насамперед сучасністю драматурга, добою Ренесансу та її кризою.

За своєю фабулою та її джерелом «Макбет» зближається з історичними хроніками Шекспіра, але за змістом та жанровою структурою це зовсім інший твір. У хроніках Шекспіра передусім цікавило державно-політичне життя країни, як воно проявлялося в політичних суперечностях і боріннях, а в трагедіях на перший план виходить суто людський зміст, уже по-іншому пов'язаний з суспільним життям та історією, переважно через глибокі колізії і конфлікти морального характеру. Функціональна специфіка трагедії, принаймні в класичні періоди її розвитку, й полягає у тому, що вона, ставлячи проблеми людської поведінки, звертається передусім до людського сумніння і найперше своє призначення вбачає в тому, щоб вражати, тривожити його, доводячи до крайньої напруги, таким шляхом досягати благотворного впливу на психіку людини, «очищати» її помисли й почуття.

Основний зміст «Макбета», як і інших великих Шекспірових трагедій початку XVII ст., пов'язаний з кризою ідеології ренесансного гуманізму. Тут з могутньою художньою силою виражено ще один з істотних аспектів названого явища — кризу ренесансного індивідуалізму, який був одним з наріжних каменів ідеології Відродження. Звільняючись від пут феодально-корпоративної системи середньовіччя, людина Відродження усвідомлювала себе як самодостатню духовну й моральну силу, котра стверджує себе, свою «богарівність» у великих діяннях. Причому гуманісти вважали, що розумна й добродешна природа людини іманентно спрямовує її по шляху добрих помислів та вчинків. Але хід суспільно-історичного життя неухильно заперечував ці постулати гуманістичної ідеології, руйнував наївно-оптимістичну й на свій лад догматичну віру в природжену доброту й розумність людської натури. Відповідно ренесансний індивідуалізм дедалі частіше обертався своєю темною, «демонічною» стороною, — насиллям і тиранією, аморальністю і підступністю, дикими оргіями хижацьких апетитів,

ексцесами непомірного честолюбства. Зазнав краху ідеал ренесансної особистості — героїчної, гуманної, одухотвореної, спрямованої до добрих діянь, що стверджують високу гідність людини, натомість приходило нове розуміння людської природи як складної й суперечливої, здатної і до добра, і до зла.

Все це яскраво зображено в трагедії «Макбет». Можна погодитися з тим, що в ній великий драматург «дає найповнішу характеристику індивідуаліста» (Дж. К. Уолтон), але не індивідуаліста взагалі, а певний його історичний тип, що перебуває в стані кризи. Глибинну основу образу Макбета становить нове, сказати б, амбівалентне розуміння життя й людини, про яке щойно йшлося. На самому початку трагедії його формулюють «віщі сестри», відьми: «Є зло в добрі, добро у злі; Летім мершій в туманній млі». Власне, це філософсько-моральний лейтмотив твору, незабаром він зринає в роздумах Макбета, враженого тим, як швидко здійснилася перша частина віщування відьом і він став кавдорським таном («Ні злом не може бути, ні добром Ця заохота надприродна»), і потім ще пробивається неодноразово, хоч уже не в афористичних формулюваннях.

Своєрідністю образу Макбета, в якому найповніше й найвиразніше втілилось це нове розуміння людини, що з'явилося в Шекспіра на початку XVII ст., визначається своєрідністю структури даної трагедії. В ній на відміну від трьох попередніх немає протагоніста, носія доброго начала, якому протистойть антагоніст, як це маємо в «Гамлеті» (Гамлет — Клавдій), найвиразніше в «Отелло» (Отелло — Яго). В трагедії «Макбет» протагоніст і антагоніст злиті в образі центрального героя, який спершу виступає носієм протилежних начал. І цим образ Макбета, який став кривавим тираном, відрізняється від однозначно негативних образів, таких «геніїв зла», як Річард III, Яго, Едмунд. Відповідно немає в трагедії боротьби протагоніста й антагоніста, за якою стоїть боротьба добра і зла, — вона переноситься у внутрішній світ Макбета, її ареною стає його свідомість і нечисте сумління. Щодо леді Макбет, то це не антагоніст, не «злий геній» долі чоловіка, як іноді визначають її функціональну роль, вона скоріше відіграє роль своєрідного каталізатора процесів у свідомості й душі Макбета, котрі призводять до торжества зла.

Безперечно, Макбет веде походження від ренесансних індивідуалістів, які вбачали найвищу мету і ледве не сакральний сенс свого життя в ствердженні й звеличенні своєї особистості, в повному виявленні закладених у ній можливостей. Самому собі — і безпідставно — Макбет здається завершеним утіленням воїнської доблесті, і у нього з'являється бажання увінчати себе королівською короною, — не тільки тому, що він належить до королівського роду, а й за «природним правом» найдоблеснішого серед доблесних, найдостойнішого серед достойних, яке визнавалося гуманістичною ідеологією Відродження. Честолюбство є домінуючою рисою в Макбетовому характері, сам він говорить, що в цьому «основний нерв» його життя, і воно ж, як передчуває герої, занепасть його. На шляху до самоствердження Макбета постає складна перешкода: він не може заволодіти короною, не вчинивши злочину, не вбивши короля Дункана. Це рішення дається герояві не просто, бо від природи він добра людина; як каже леді Макбет, «...всмоктав ти надмір людяності разом із молоком, щоб вибрати

шлях короткий». Макбетова душа стає аренною тяжкої боротьби, в якій стикаються людяність з честолюбством, а в широкому плані — дві протилежні моралі, дві точки зору на людину та її сутність.

Другу з них, в якій індивідуалізм переходить у войовничий антигуманізм, що межує зі «звірячою мораллю», виражає леді Макбет. За її логікою, бути людиною — це значить бути готовим на найжахливіший учинок заради досягнення честолюбної мети. Відповідаючи на її докори, Макбет заявляє: «Я смію все, що можуть люди сміти. Хто сміє більше, той вже не людина». Герой трагедії приймає доводи дружини, її мораль, бо в душі вже схилився до них, спонукуваний честолюбством. Він підступно вбиває короля Дункана і стає на шлях, з якого немає вороття. Шлях, яким віднині йде Макбет, — це шлях кривавого тирана, котрому не залишається нічого, як убивати й убивати, аж поки стає ясно, що вбивати треба всіх. Шекспір тут не тільки виявляє цю страхітливую логіку політичної боротьби, викликаної узурпацією влади (з цим ми вже зустрічалися в його історичних хроніках), а передусім глибоко розкриває морально-психологічні аспекти трагедії свого героя.

Вбивство Дункана несподівано для Макбета докорінно міняє його становище в світі, і геніальність Шекспіра з особливою переконливістю проявляється в тому, як тонко й глибоко розкриває він цю зміну, де нероздільно діють об'єктивні й суб'єктивні чинники. Заколовши Дункана, Макбет, за його словами, «зарізавав сон, і більше тан кавдорський Не буде спати». Зміст цієї незвичайної шекспірівської метафори проясняється контекстом п'єси і зрештою зводиться до того, що Макбет поставив себе поза людьми й людським світом і водночас звалив на себе непосильний моральний тягар. Взаємини з людьми все більше зводяться у нього до «механіки вбивств», з'являється і катастрофічно зростає відчуження, яке призводить до розпаду особистості Макбета і його загибелі. Зрештою Шекспір, переглядаючи у світлі трагічного історичного досвіду концепцію ренесансного індивідуалізму, з великою художньою силою показує, як крайній індивідуалізм веде до самознищення визначної особистості.

Хоч коротко слід сказати й про образ леді Макбет, місце й роль якого у творі визначаються по-різному. Зокрема, поширене трактування, за яким леді Макбет — це «злий геній» в житті головного героя, інспіратор його злочинних дій. Це не зовсім так, бо задум здобути корону, як видно з тексту, належить її чоловікові, вона скоріше виступає його спільницею, підтримує його волю і рішучість. Не менш честолюбна, вона хоче увінчати свою жіночу вроду короною королеви, в цьому її манія, її одержимість. На відміну від чоловіка, леді Макбет не знає вагань і моральних мук, залізна воля робить її натурою наддивовижу цільною і якоюсь нелюдською, демонічною. Проте сама людська природа, незалежно від волі й свідомості цієї жінки, не витримує непомірного тягара й ламається: леді Макбет божеволяє і передчасно помирає.

Боротьба добра і зла, магістральна тема трагедій Шекспіра початку XVII ст., в «Макбеті» знаходить своєрідне вирішення. Оскільки тут немає протагоніста й антагоніста і вони якоюсь мірою поєднуються в самому Макбеті, то в ході того, як у ньому перемагає зло і він перетворюється на страшне лихо для країни, носіями добра в дедалі більшій мірі стають ті, що вступають у боротьбу проти

Макбета, врешті-решт, увесь народ Шотландії. Більше того, сама природа постає проти торжества зла, проти кривавої тиранії,— такий символічний підтекст знаменитої сцени, коли «Бірнамський ліс іде на Дунсінан». Як зазначає англійський шекспірознавець Д. Холоуей, воїни з віттям дерев дуже нагадували Шекспіровим сучасникам заклечані святкові процесії сільських громад, які відбувалися навесні й мали колись ритуальне значення.

З розглянутих особливостей трагедії «Макбет» витікає своєрідність її фіналу з його подвійним звучанням. З одного боку, тут загибель головного героя — це падіння в чорну безодню без морального очищення чи просвітленого примирення, що знаходимо у фіналах трьох попередніх трагедій, і ця безпросвітність, цей морок справляють гнітюче враження. З другого боку, у фіналі «Макбета» всі сили, що об'єдналися в боротьбі проти тирана, здобувають перемогу, і це надає фіналу оптимістичного звучання. І можна погодитися з дослідниками, які кажуть, що хоч трагедія про Макбета показує страшну силу зла, це все-таки найоптимістичніша з чотирьох великих Шекспірових трагедій.

У Росії перший переклад «Макбета» з'явився 1830 р., але зроблений він був А. Ротчевим з німецького перекладу Ф. Шіллера. 1831 р. у Харкові ректор місцевого університету І. Я. Кронеберг опублікував брошуру «Макбет», яка була першою вітчизняною науково-критичною працею про цю трагедію. Протягом ХІХ ст. з'явилося ще кілька перекладів трагедії російською мовою, які мали поширення і на Україні (М. Б. Вронченка, того ж Кронеберга, Ф. М. Устрялова та інші). Першим до перекладання «Макбета» українською мовою взявся на початку 70-х рр. минулого століття Юрій Федькович, але це був вільний переклад на основі німецького посередника. (На початку 1860-х рр. трагедію перекладав Панас Мирний з російського перекладу Кронеберга, але робота ця не була завершена). Перший переклад «Макбета» з оригіналу зробив П. Куліш десь між 1882 і 1886 рр.; він був видрукований 1900 р. у Львові окремою книжкою за редакцією і з передмовою Івана Яковича Франка. Загалом Франко позитивно оцінив переклад, проте зазначив, що «до тої сили і різномірності тонів, якою відзначається англійський оригінал, їй (спробі перекладу.— Д. Н.) ще дуже і дуже далеко». Відомо також, що на початку 1898 р. «Макбета» почала перекладати Леся Українка, але далі перших трьох сцен справа не пішла.

На українській сцені «Макбет» з'явився вже після Великої Жовтневої революції. Перша його постановка була здійснена Лесем Курбасом 1920 р. в Державному мандрівному зразковому театрі у Білій Церкві. У квітні 1924 р. «Макбет» був знову поставлений Курбасом у театрі «Березіль»; це була підкреслено авангардистська вистава, яка не мала успіху у глядачів. Згодом театри республіки неодноразово зверталися до цієї трагедії Шекспіра. Помітною подією українського театрального життя стала вистава «Макбета» в Донецькому державному драматичному театрі ім. Артема, здійснена режисером В. Васильком 1938 р. На рівні сучасних вимог ця Шекспірова трагедія була відтворена українськими радянськими перекладачами Юрієм Корецьким та Борисом Теном.